

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2022 Vol. 3

www.navoiy-uni.uz
www.goldenscripts.navoiy-uni.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva (o'zbek)

Ziyoda Teshaboyeva (ingliz)

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Zaynobiddin Abdirashidov

Karl Rayxl (Germaniya)

Seyhan Tanju (Turkiya)

Kamol Abdulla (Ozarbayjon)

Vahit Turk (Turkiya)

Isa Xabibeyli (Ozarbayjon)

Benedek Peri (Vengriya)

Teymur Kerimli (Ozarbayjon)

Eunkyung Oh (Koreya)

Mark Toutant (AQSh)

Boqijon To'xliyev

Qosimjon Sodiqov

Nurbboy Jabborov

G'aybulla Boboyorov

Vali Savash (Turkiya)

Kimura Satoru (Yaponiya)

Hamidulla Dadaboyev

Aftondil Erkinov

Rashid Zohidov

Baxtiyor Abdushukurov

Almaz Ulvi (Ozarbayjon)

Dilnavoz Yusupova

Qo'ldosh Pardayev

Nodirbek Jo'raqo'ziyev

MUNDARIJA**ADABIYOTSHUNOSLIK****Usmon Qobilov**

Alisher Navoiy she'riyatida Xizr obrazi badiiy talqiniga doir

4

MATNSHUNOSLIK**Zilola Amonova, Munavvar Olimova**

Huvaydoning yangi topilgan she'rlari

21

Parviz Izzatillayev

"Hasht bihisht" va "Majolis un-nafois" asarlarining matniy tadqiqi

36

Dilnoza Rustamova

Alisher Navoiy toshbosma devonlarining Turkiston va boshqa hududlardagi nusxalari

59

LINGVISTIKA**Song Ho-Lim**

O'zbek va uyg'ur-arab alifbosining qarindoshlik munosabatlari (Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" asari uyg'urcha tarjimasida aks etgan singarmonizm hodisasi misolida)

78

Jahongir Turdiyev

"Me'rojnoma" asari tilining leksik va morfologik xususiyatlari

93

Anvarbek Turdialiyev

Denov kichik dialektal zonasining xususiyatlariga doir

105

EDITOR IN CHIEF

Shuhrat Sirojiddinov

DEPUTY EDITOR IN CHIEF

Karomat Mullakhojaeva (Uzbek)

Ziyoda Teshabaeva (English)

EXECUTIVE SECRETARY

Ozoda Tojibaeva

EDITORIAL BOARD

Zaynabiddin Abdirashidov

Karl Rechl (Germany)

Isa Habibeyli (Azerbaijan)

Benedek Peri (Hungary)

Teymur Kerimli (Azerbaijan)

Eunkyung Oh (Korea)

Mark Toutant (USA)

Bakijan Tukhliev

Kasimjan Sadikov

Nurboy Jabborov

Gaybullah Babayarov

Vali Savash (Turkey)

Onal Kaya (Turkey)

Kimura Satoru (Japan)

Vahit Turk (Turkey)

Seyhan Tanju (Turkey)

Aftandil Erkinov

Rashid Zahidov

Atabek Juraboev

Bakhtiyar Abdushukurov

Almaz Ulvi (Azerbaijan)

Yusupova Dilnavoz

Kuldosh Pardaev

Elchin Ibrahimov (Azerbaijan)

Nodirbek Jurakuziev

CONTENTS**LITERATURE****Usmon Kobilov**

Artistic interpretation of the image of Hizr in the poetry of Alisher Navoi

4

TEXTOLOGY**Zilola Amonova, Munavvar Olimova**

Newly found poems of Huvaiddo

21

Parviz Izzatillaev

Comparative analysis of "Hasht bihisht" and "Majolis un-nafois"

36

Dilnoza Rustamova

Copies of Alisher Navoi's lithographic diwans in Turkestan and other regions

59

LINGUISTICS**Song Ho-Lim**

Historical Relations Between the Uzbek Arabic Script and the Uyghur Ereb Yéziqi: Analyzing Umlaut Phenomenon based on the Uyghur translation of Abdullah Qodiriy's Novel Bygone Days

78

Jahongir Turdiyev

Lexical and morphological features of the language of "Mirajname"

93

Anvarbek Turdialiyev

About the characteristics of the small dialectal zone of Denov

105

Denov kichik dialektal zonasining xususiyatlariga doir

Anvarbek Turdialiyev¹

Abstrakt

Areal lingvistika O'zbekistonda fan sifatida shakllanish jarayonida ekanligi ma'lum. Bu fanning nazariy asoslari tilshunos olim A.Jo'rayev nomi bilan bog'liq, lekin areal lingvistikaning tarkibiy qismi bo'lgan lingvistik geografiya bo'yicha tadqiqotlar nisbatan oldinroq boshlangan. Bu maqolada bir nazariy masala tilshunoslar e'tiboriga kiritilmoqdaki, u ham bo'lsa, *kichik dialektal zona* masalasidir. To'g'ri, dialektal zona to'g'risida dunyo tilshunosligida ancha yillardan beri fikr yuritib kelinadi. A.Jo'rayev unga o'zbek shevalarining xususiyatlaridan kelib chiqib, yangicha qarashlarini bayon qilgan. Uning olg'a surgan g'oyasi dialektal zona bo'lib, bir til massivi ichidagi uning bo'laklarini bildiruvchi lingvistik hodisadir. Biz uni shartli ravishda yirik dialektal zona deyishimiz mumkin. Bu dialektal zonalar ham bo'laklarga ajralishi mumkinligi masalasi ham kun tartibiga kelib chiqmoqdaki, uni *kichik dialektal zona* deb yuritish imkoniyati paydo bo'lmoqda. Maqolada ayni masala muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: *dialektologiya, areal lingvistika, dialektal zona, lingvistik geografiya, a-zona, hudud, tayanch dialekt, fokus nuqtasi.*

Kirish

O'zbek tilshunosligida shevalarni dialektal zonalarga ajratish masalasi boshlangan bo'lsa-da, u keyingi davrda rivojlantirilmadi. A. Jo'rayev tadqiqoti tufayli o'zbek tili massivi 11 dialektal zonaga ajratildi [Джуряев 1991, 65] va a-zonal hududlar ham belgilandi. Bunday zonalarga ajratishgacha o'zbek shevalari tavsifiy va areal yondashuvlarni qo'llagan holda, lingvogeografik jihatdan o'rganildi ham. Bu ishlarda V.V. Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, A.Shermatov, Y. Ibrohimov, Q. Muhammadjonov, N. Murodova, I. Darveshov,

¹ *Turdialiyev Anvarbek Xusinovich* – tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: anvarbekturdialiyev@list.ru

ORCID ID: 0000-0001-6866-3714

Iqtibos uchun: Turdialiyev, A.X. 2022. "Denov kichik dialektal zonasining xususiyatlariga doir". *Oltin bitiglar* 3: 105-116.

Z.Ibrohimova, N.Rahmonovlar qatnashishgan [Ashirboyev 2021, 119]. Ma'lumki, dialektal zonada asosiy e'tibor shahar dialektining fokus nuqtasini bajarishga qaratiladi [Джурпаев 1991, 66]. Bu tushuncha nisbatan yirikroq hududlarni qamrab olishi to'g'risidagi ma'lumotlarga egamiz. Dialektal zona areal tadqiqot natijasiga ko'ra belgilanadi, ya'ni shu zonada shahar shevasi dominantlik qiladi va atrof shevalarga doimiy ta'sir etib turadi. Albatta, shahar dialektining dominantligi shaharning tarixan shakllangan dialekti bo'lishi, u siyosiy, iqtisodiy va madaniy tadbirlar markazi sifatidagi o'ziga xos o'rni, unda shu zonadagi turli sheva va til vakillarining qatnashib turishi, shuningdek, ular adabiy til bilan birga, shu shahar shevasidagi nutqlarni tinglashi, o'zi ham shu shevada ayrim so'zlarni talaffuz qilishga majbur bo'lishida ko'rinadi. Bunday maqom kengroq miqyosda bo'lmasa-da, tarixan shakllangan ayrim tuman markazlariga ham xosligi ma'lum bo'lmoqda. Jumladan, Denov shahri shunday vazifani bajara oladi, ya'ni bu shaharda, asosan, qarluq shevasi vakillari yashasa, uning ichidagi mahallalarda tojiklar, qo'shnihilikda qipchoq shevasi vakillari yashaydiki, tarixan ular o'zaro kontaktda bo'lib kelganlar, shuning uchun ham ular shevasida ta'sir jarayonlari kechmoqdaki, unda qarluq shevasi dominantlik qilmoqda. Demak, bu zonada qarluqlar shevasi fokus nuqtasi vazifasini bajaradi.

Kichik dialektal zona terminida, garchi *dialekt* so'zi ishtirok etsa-da, bu o'rinda *dialekt* emas, balki *sheva* tushunchasi ishlaydi. Til massivining dialektal zonasida, avval aytganimzdek, tayanch dialekt tushunchasida haqiqatan ham shahar dialektining ishtiroki ta'kidlanadi, lekin O'zbekiston hududidagi barcha shaharlarda ham terminologik ma'nodagi *dialekt* bo'lmasligi mumkin, balki aksariyat shaharlar bir shevalidir, bu o'rinda ham *dialekt* terminidan foydalaniladi, lekin bu so'z *sheva* termini ma'nosiga ega bo'ladi. Dialektologik adabiyotlarda dialekt terminidan ham lahja, ham sheva, ham umumlingvistik tushuncha sifatida foydalanib kelingan [Решетов, Шоабдурахмонов 1978, 6; Тўйчибоев, Ҳасанов 2004, 5], hozir ham shunday qo'llanish hollari mavjud. To'g'ri, sheva, dialekt, lahja tushunchalarining pog'onaviylik ma'nosi o'z kuchini saqlaydi [Ashirboyev 2021, 12].

Dastlabki fikrdan foydalanib, *kichik dialektal zona* terminidagi *dialekt* so'zini faqat sheva ma'nosida qo'llanayotganini ta'kidlaymiz hamda uni dastlab Denov tumani misolida asoslashga harakat qilamiz va uni *kichik dialektal zonaning* bir namunasi sifatida tavsiya etamiz. Shuningdek, kichik dialektal zonani belgilashda aholining

yo dialektal, yo til rang-barangligi bo'lgan hududlardan qidirish lozim. Agar tuman aholisi bir shevali yoki bir tillik (qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan til) bo'lsa u yirik dialektal zonaning periferik hududi deb qarash to'g'ri bo'ladi. Masalan, Bandixon tumani faqat qipchoqlardan iborat bo'lgani uchun unda dialektal zona belgilanmaydi, balki u Surxondaryo dialektal zonasining periferik hududlaridan biri hisoblanadi. Aslida Surxondaryoni yaxlit bir dialektal zona deb belgilash masalasi ham munozarali, bunga A. Jurayevning Termiz shahri shevasining kuchsiz fokus nuqtasi deb yuritishi [Джуряев 1991,70] sabab. Bu esa, Surxondaryo shevalarining yaxlit dialektal zonaligi masalasida munozara qilishga olib keladi.

Denov shevasida qarluq lahjasi

Kichik dialektal zona sifatida tavsiya etilayotgan Denov shevasini o'rganish hudud shevasida qarluq lahjasining singarmonizmni yo'qotgan shevalari qipchoq lahjasiga oid sheva hamda tojik tili muomalada borligini ko'rsatdi. Bunda, albatta, qarluq singarmonizmni yo'qotgan shevalari fokus nuqtasi vazifasini bajarishi va atrof shevalarga ta'siri borligi aniqlandi. Singarmonizmni yo'qotgan shahar shevalariga Denov shahar (Sanoatchilik, Nurli manzil, Z.M.Bobur, Bahoriston, Ibn Sino, Bog'inav, O'rikzor, Buyuk kelajak, Guliston mfy), Yurchi, Ushor, Sohibkor¹, Oybarak, Cho'ntosh, Lo'pon, Qizil Farg'ona, Oqlar, Qoraxon shevalari kiradi bu sheva unlilar soni 7ta (ä, e, i, ä, **a o, u**)ni tashkil qiladi.

Quyida shu kichik zonada fokus nuqta vazifasini bajaradigan qarluq shevasining fonetik xususiyatlarini yoritamiz.

a unlisi. Orqa qator, quyi-keng, lablanmagan, so'zning barcha bo'g'inlarida qo'llana oladi, q, x, g' undorshlari qatnashgan so'zlarda albatta qo'llanadi: u yoq ~ **aq**, u yoqdan ~ **aydan**.

a, ä bilan tugagan ochiq bo'g'inli fe'l o'zak va negizlariga *lab-tish* [v]qo'shib ot yasaganda **a, ä** unlilari ä ga o'zgaradi: **qiyna ~ qijnäv, sayla ~ säjläv, o'yla ~ ojläv**; tarkibida ä mavjud bo'lgan oxiri ochiq bo'g'in bilan tugagan so'zlarga affiks qo'shib fe'l yasalganda ä unlisi **a** yoki ä ga o'zgaradi: **son ~ sänä, ong ~ ärlä, yosh ~ jäšä**.

- so'z boshida: u yoq ~ **aq** // **ay**, adog'i(oxiri) ~ **adäyi**, achchiq ~ **ächiy**;

¹ Sohibkor mahallasining Ushori qishlog'ida barlos, musobozori, kaltatoy, chekkalik urug'lari yashaydi; Oybarik qishlog'ida kaltatoy, kichik kaltatoy urug'lari yashaydi; Ushor Oybarak qishloqlarida tojiklarning sinachi va kuyovsi urug'lari yashaydi.

- soʻz oʻrtasida: yuqori ~ **jaqāri**, daraxt ~ **darax**, bu yer ~ **bay**, shu yer ~ **šay**, Toʻlgʻonoy ~ **Tolyanaj**, tomoq ~ **tamāy**, qozon ~ **qazān**, orqalab ~ **arqalap**, dastali piyola (bakal) ~ **haqqul**;

- soʻz oxirida: bu yoqqa ~ **baqa**, u yoqqa ~ **aqqa**, shu yoqqa ~ **šaqqa**, **chigʻana** ~ **čiyana** (yogʻochdan yasalgan bugʻdoy, arpa zigʻir tashishga moʻljallangan arava), Gʻavza ~ **yavza** (oʻroq oʻrganda qoʻl bilan ushlangan bugʻdoy toʻdasi), **Gʻara** ~ **yara** (bogʻlash uchun toʻplangan bugʻdoy);

Tovush mosliklari

ä ~ a mosligi: avlod ~ **avlad**, fabrika ~ **pābrikā**||**pābrikā**, mashina ~ **māshinā**;

ā ~ a mosligi: buxoro ~ **buxarā**, qorin ~ **qarin**, qora ~ **qara**;

e ~ a mosligi: boraver ~ **bārevvor**||**bārejvor**, qoʻyaver ~ **qovvor**||**qojevor**, qilaver ~ **qilevor**||**qivvor**, olaver ~ **āvvor**||**ālevor**;

Mānā bu Sopi Āllājār bābāmiz šu kiši šunān otip, šunān hār bir qišlāqqa nām qojgan. Xuparilardi Xubbari degān xuddiki bir čirājli pārigā oxšagan, Inā: kejin mānā bu ošārgā kegāndān kejin bizzi bābājlā nān, čāj qojgan, nāni ošāri deb nām qoʻygan, sināgā ānguri sinā deb nām qoʻjib ketgānlā, kejin vaxšivārga bā(r)gānlādā ošāqa qāganla.

ä fonemasi – old qator, quyi keng, lablanmagan unli. Shevada ä fonemasi barcha boʻgʻinlarida keladi. Masalan: **ākā**, **igirmā**, **ājt**, **ārt**, **dām**, **kāl**, **mākkā**, **jākkā**, **bādān** **tārbijā**, **āmmā**, **ozlārigā**, **kesāk**. Bu unli barcha oʻzbek shevalarida uchraydi. “j”lovchi oʻzbek shevalaridan *Toshkent, Namangan, Margʻilon shevalarida – kāsāl, kāttā (kāttā), māmlākāt, sāvzi (gāšir), āxālāsi, āgār; Qorabuloq – šārgā, čājnāk, kāksālārimiz, dārrāv*. S.Ibrohimov A.K.Borovkov va V.V.Reshetov bu unlini rus [**а-э**] unlilari oraligʻidagi tovush deb taʼriflagan fikrlarni keltiradi [Иброҳимов 1967, 37].

- soʻz boshida: aka ~ **ākā**, ayt ~ **ājt**, art (tozala) ~ **ārt**;

- soʻz oʻrtasida: dam ~ **dām**, kal ~ **kāl**, badan ~ **bādān**, kesak ~ **kesāk**||**kāsāk**, kemtik ~ **kāmtik**, chekkadan ~ **čākkādān**;

- soʻz oxirida: makkajoʻxori ~ **mākkā**, yakka ~ **jākkā**, oʻzlariga ~ **ozlārigā**, yigirma ~ **igirmā**, menga ~ **māḡā**;

Tovush mosliklari:

e ~ ä mosligi: egāt ~ **agāt**, kerosin ~ **kārāsin**, yanga ~ **jeḡā**, bor ekan ~ **bārākān**, masjid ~ **mečit**||**māčit**;

ā ~ ä mosligi: chopon ~ **čāpān**, odam ~ **ādām**, bola ~ **bālā**;

- *qaraḡ mānā kelāpti qapqara ādām māsālān sāqāllar osip ketkān, ustigā eski kijim (ādāmlā) ošā pājtlār kok žuldir čāpān kijārdi.*

- *Mäktäpkä bemälim qāldik erdān-berdān mälīm op keldi, bir jeqa oqiganim joq. Čāriy kijib xurmān jānčib bāvālārdi qavatiga rā:nni bolib jurgāmmān.*

e fonemasi – old qator, o’rta-keng, lablanmagan unli. Barcha o’zbek shevalarida qo’llanadi. Ba’zi hollarda “ä” talaffuz etiladi: kemtik ~ *kāmtik*, kemirish ~ *kāmiriš*, menga ~ *mānā*, senga ~ *sānā*, chekkadan yur ~ *čākkādān jur*, chekish ~ *čākiš*, velosiped ~ *välāspid*;

- so’z boshida: echki ~ *ečki*, elak ~ *elāk||elāj*, eslab ~ *eslāb(p)*, ikki ~ *ekki*, eski ~ *eski*, ehtiyot ~ *ejtijāt*, eshak ~ *išāk*;

- so’z o’tasida: devona ~ *duvānā||divānā*, devor ~ *divāl||di(u)vār*, tegirmon ~ *tijirmān||tejirmān*;

Tovush mosliklari:

ä ~ **e** mosligi: Cho’ntosh, Oybarik va Qizil Farg’ona qishloq shevalarida olmoshlarda kuzatiladi: **men** ~ *mān*, **sen** ~ *sān*.

e ~ i mosligi: devona ~ *divānā*, devor ~ *divāl||di(u)vār*, iltimos ~ *elīmās*, pechenye ~ *pičīnā*, qittak(ozgina) ~ *gärtāk||gi:tāk*, eshak ~ *išāk*, paket ~ *pākīt*, tegirmon ~ *tijirmān||tejirmān*;

- *mānā šaxsan meni oylim mullo enni čontāšdi tort jillān beri tārmāšib jātibdidā enni, mān kor bollim bulā tārmāškāni tārmāškān imām bogin dep, mān qojmadim qoj kerākmās dep.*

i fonemasi – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Barcha shahar shevalarida bor, o’rganilayotgan shevada so’zning istalgan bo’g’inida kela oladi. Fonema tarixiy shakllanish jarayonida **i va ĩ** unllarining konvergensiya natijasida shakllangan: **tiš**, **dil**, **silā**, **ginā**, **kinnā** [Ўзбек диалектологияси 1968, 100]. **q, γ, x** chuqur til orqa undoshlari bilan kelganda orqa qator [**i**] fonemasiga yaqinroq talaffuz qilinadi. So’z boshida til o’rta [**y**] bilan boshlangan ayrim so’zlarda [**y**] talaffuz qilinmaydi: yiqildi ~ *iqilli||iqildi*, yiring ~ *iriñ*, yigirma ~ *igirmā*, yilqi ~ *ilqi*, uyga o’tirimman ~ *ojgā otirimmān*, termizda o’qiydi ~ *tirmizgā oqijdi*.

- so’z boshida: yiqildi ~ *iqilli*, yilqi ~ *ilqi*, yigirma ~ *igirmā*, yiqilib qolgan ~ *iqilip qāgan*;

- so’z o’rtasida: bultur ~ *biltir*, tuyoq ~ *tijāq*, gugurt ~ *gugirt*, tuxum ~ *tuxim*, yulduz ~ *yuldiz*, kunduz ~ *kundiz*, qunduz ~ *qundiz*, uloq ~ *ilāy||ulāy*, tuproq ~ *tirpāy*, buloq ~ *bilāy*, chumchuq ~ *čimčiy||čumčiy*, dimoq ~ *di(u)māy*, uyga o’tiribman ~ *ojgā otirimmān*, termizda o’qiydi ~ *tirmizgā oqijdi*;

- so’z oxirida: bo’ldi ~ *bolli*, qildi ~ *qilli*, kelyapti ~ *kelāpti*, Cho’yanchi ~ *čojānči*, osh tavoq ~ *lāli*;

Tovush mosliklari:

i ~ u – mosligi: bultur ~ *biltir*, tuyoq ~ *tijāq*, gugurt ~ *gugirt*,

tuxum ~ tuxim, yulduz ~ yuldiz, kunduz ~ kundiz, qunduz ~ qundiz, uloq ~ ilāy||ulāy, tuproq ~ tīrpāy, buloq ~ bi(u)lāy, chumchuq ~ čimčiy||čumčiy, dimoq ~ dumāy;

- *Vaxšivārga hāzir :ām qollari miñān jāsāgān māčitlāri bār. Māčit qiganda bizdi bābājlā jārdāmğā bārādi.*

- *Kejin bosā bir čāyt xožajinim kelli, ājti, - xudā bir āsrādiğā sāni, sāniğām terārist dep āpketsā nimā qila:rdiñ, -dedi. Mān ājtim māni āldimğā terārist kemāgān māni āldimğā čopān kelli dedim.*

ā **fonemasi** – orqa qator, quyi-keng, qiman lablangan unli shahar va shahar tipidagi shevalarda keng uchraydi. Qipchoq guruh shevalarining adabiy til, tojik tili va qarluq tip shevalar ta’siri bor hududlarida faolroq uchraydi. O’rganilayotgan hudud shevasining oybarak, qizil farg’ona, cho’yanchi qishloqlarida bu unli kam qo’llanadi. So’zning barcha bo’g’inlarida qo’llanadi: **sāmān, āmān, āmmā, bāšidā, buxārā||buxārā.**

Bu unlining o’zbek tilida paydo bo’lishini Polivanov tashqi ya’ni eroniy tillar ta’siriga bog’laydi [Ashirboyev 2021, 33]. S.Rahimov A. Borovkov va V. Reshetovlarning quyidagi fikrlarini keltiradi: Borovkov O’zbek tilida “ā” ning taraqqiyoti uchun tilning ichki taraqqiyot qonunlariga muvofiq sharoit mavjud. Har qanday holda “ā” unlisining taraqqiyoti lab-lab “v” hamda o’zbek tilining Toshkent shevasi uchun xarakterli bo’lgan chuqur til orqa [q,y] tovushlarining ta’siri bilan bog’liq; V.Reshetov Umumturk orqa qator “a”ning o’rnida “ā”fonemasining paydo bo’lishi shartli ravishda uning pozitsiyasiga bog’liq, ehtimol faktorning ishtiroki ham bo’lsa kerak deydi [Раҳимов 1985, 30].

ā fonemasining [v] undoshi ta’siriga uchrashi: **belbog’ ~ belvāy, o’qlog’ ~ öxlāv, tumog’ ~ tumāv;**

chuqur til orqa q, γ, x undoshlari ta’siri: **tārāy, qājrāy, öxlāv.** Professor A. Rustamov “ā”fonemasi XV asr adabiy tilida tojik tilidan o’tgan so’zlar tufayli ba’zi turkiy so’zlarda “a”ning “ā”ga siljishini ko’ramiz degan fikrni aytadi [Рустамов 1962, 67]. “j”lovchi shevalarda va ikki tilda so’zlashuvchi shevalarda [ā] unlisi so’zning barcha bo’g’inlarida kela oladi: йл. сэмāн, “ик.т.” самāн; йл. әмāн, “ик.т.” амāн [Раҳимов 1985, 37].

- so’z bosida: ot ~ āt, omoch ~ amāch, oson ~ asān osmon ~ āsmān, opa ~ āpā, amaki ~ ova||āvā;

- so’z o’rtasida: tomon ~ tāmān (tāmān), yomon ~ jāmān (jāmān);

- so’z oxirida: holva ~ hālvā, daryo ~ dājrā, peshvo ~ pešvā;

ā ~ a ga mosligi: tomon ~ tāmān (tāmān), yomon ~ jāmān

(jämän), oson ~ *asän*, osmon ~ *asmän*, opa ~ *äpä*, amaki ~ *ova||ävä*, olov ~ *äläv*, omoç ~ *amäch*, qorin ~ *qarin*, novot ~ *nävot*, holva ~ *hälvo*;

- *jolinizgä toyri, haqi häläl minän jurin jalyän gäpirmän, birävdi äldämän, xudäni ozi toyri jolgä başqaradi.*

- mä(n)edäjäm jogilär bā(r). Alävidin degän mähällädä žlāvči jāy. Qizilfaryāna bār erdä faryānaçilar bār. Ulär igirmä säkkizinçi... vädijni xalqini ortähäl bājlärni qulāq qilib māl-mulkini täläv äliv kalxāzlagā kırım qilib berib ozlärini surgun qiyan.

o fonemasi orqa qator, o'rta-keng, lablangan unlini. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: **ot, qol, toq, tolyänäj, ormän, kojna ormäk**. Bu unli haqida Rahimov quyidagi ma'lumotni keltiradi: shahar shevalarida [o] unlisining shahar tipidagi shevalar uchun xos bo'lgan indefferent [o'] unlisiga o'xshashi, moyilligi kuzatiladi. [o] unlisining kontrast jufti yo'q, chunki [o]ning til oldi [y]ga tomon siljishi [o>o'>o']ga olib kelgan. Surxondaryo "j"lovchilar shevalarida [o]ning kontrast jufti [ø] mustaqil fonema bo'lmay, balki pozitsion variantdir: *oläqäläj Muji:dinžän, mohriñni bäs, koj-dirmä, koldä* [Раҳимов 1985, 37].

- so'z boshida: o' t ~ ot, o'rdak ~ ordäj, o'rik ~ orig(j), o'choq ~ očäy, o'roq ~ oräy, o'rtoq ~ ortäy, o'tlab ~ olläb, uylantiraman ~ ojläntirämän;

- so'z o'rtasida: ko'z ~ koz, qo'ng'irot ~ qon'yirät, bo'lgan ~ bogän, qo'yaver ~ qovvor||qoyevor, cho'pon ~ çöpän;

- so'z oxirida: obro'-äbro, ro'baro'-ropärä, voy bo'-vājbo;

Tovush mosliklari:

u ~ o mosligi: ko'z ~ kuz (men senga nima degandim o'lik ko'z eshak ~ män säñä nimä digäni:m u:lik kuz išäk)¹.

- *Häzrät Äli kăpirlärdi qatl qilip-qilip šu täräpkä qäçkan, känällik dejmiz beqi qaja-beqi qaja Häzrätü Äli hämmäsini qirgän. Qänini äqqaniga he änä berdä bir äqqan hq ordän bir äqqan qajani ustidän tä: jolgäçä kăfir sojdi degän žäj bār änä šergä bārgän uni rävätäli degän. Duldurläri otläb kelib suv bomägän, ätläri tujäyi bilän kävläb suv çiyarib içgän.*

u fonemasi orqa qator, yuqori-tor, lablangan unli. "j"lovchi shevalarda barcha bo'g'inlarda kela oladi. **uch ~ uç, uzoq ~ uzäy, buyruq ~ bujriy||bujruy, sandiq ~ sändu;**

- so'z boshida: **uch ~ uç, uzoq ~ uzäy, o'g'il ~ oyil||ul, uzum ~ uzim, umid ~ umit, u yerda ~ erda||eqa, o'tin ~ utin;**

¹ Oybarak qishlog'ida qurilishda ishlaydigan ishchilardan yozib olingan matn, tanbeh, haqorat.

- soʻz oʻrtasida: **ulush ~ uliř, buyruq ~ bujriy||bujruy;**

- soʻz oxirida: **uyqu ~ ujqi, ushbu ~ uřbu;**

Tovush mosliklari:

ä ~ u mosligi: yuqori ~ yaqqāri;

i ~ u mosligi: ulush ~ uliř, buyruq ~ bujriy, uyqu ~ ujqi, maʼlum ~ mālīm||mālum;

o ~ u mosligi: oʻtin ~ utin, dushman ~ dořmān;

- *kejin utin kerāk dedi, bāvā trājtirčijdi utin vān(koʻp) idi.*

- *Sārvāntimizdi, bulunyurdi – tāvāni ustidā jerlām žāj bā: , jer tolā qib jāřāgān ulārdi ārqasidan ādām tuřgāndā, beqa mānā hāvār ketgān.*

Denov qarluq shevasida ham boshqa turkiy tillardagi kabi tovush oʻzgarish xususiyati mavjud. Talaffuzda nutq organlarining faoliyatini yengil, ogʻzaki nutqni ixchamlashtirishga boʻlgan intilish tovushlarning har xil kombinator-pozitsion oʻzgarishlarini yuzaga keltiradi. Bu xususiyat barcha oʻzbek shevalarida bor, ammo shevalarda tarqalishi har xil. Mazkur shevalarda ham ogʻzaki nutq protsessida yuzaga keladigan assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya, metateza, spirantizatsiya kabi hodisalar borki, ular tarqalish xususiyatiga koʻra Denov qarluq shevasining ichida ham turli xil koʻrinishga ega.

Assimilyatsiya

Oʻrganilayotgan hudud shevasida toʻliq va toʻliqsiz assimilyatsiya hodisasi mavjudligi quyidagi tovushlarda kuzatildi:

Toʻliq (progressiv) assimilyatsiya

ld>ll ~ aldadi ~ āllādi,

oldiga ~ ālligā,

keldi ~ kelli, boʻldi ~ bolli, qildi ~ qilli;

nd>nn ~ nondan ~ nānnān,

mendan ~ mennān, sendan sennān, undan ~ unnān,

boysundan ~ bājsunnān;

mb>mm ~ kambagʻal ~ kammayal,

sunbula ~ summulā;

td>tt ~ ketdi ~ ketti, totdi ~ tātti;

pm>pp ~ boryapmiz ~ bārāppiz, kelyapmiz ~ kelāppiz,

Toʻliqsiz (progressiv) assimilyatsiya

řg>řk ~ kelishgan ~ keliřkān, tushgan ~ tuřkān;

sg> sk ~ kesgan ~ keskān, oʻsgan ~ oskān;

sg< sk ~ keskir ~ kesgir, teskari ~ tesgāri;

Toʻliq (regressiv) assimilyatsiya

nl>ll ~ tanladi ~ tällädi, bir tiyinlik ~ birtillik, to'rt kunlik ~ torkullik;

tl>ll ~ hatladi ~ hällädi, qatlama ~ qallama, rahmatli ~ rähmälli;

rl>ll ~ to'g'ri ~ toyilla;

nm>mm ~ aylanma ~ äjlämmä, ko'nma ~ kommä, ishonma ~ išämmä;

zs>ss ~ yuzsiz ~ jussiz, yuz so'm ~ jussom, ko'zsiz ~ kossiz;

To'liqsiz (regressiv) assimilyatsiya

qč<xč ~ kelmoqchi ~ kemāxči, taqmoqchi ~ taxmāxči, quloqchin ~ qulāxčīn, boqmoqchi ~ bāxmāxči;

qt<xt ~ vaqt ~ vax//vaxt, qitqtir ~ qirxtir//qixtir;

qs<xs ~ yo'qsan ~ joxsan, to'qson ~ toxsan, chiqsa ~ čixsa, qo'rqsa ~ qoxsa;

bs<ps ~ kelibsan ~ kepsän, chiqibsan ~ čiqipsan, qilipsan ~ qilipsan;

Dissimilyatsiya

Denov qarluq shevalarida dissimilyatsiyaning quyida ko'rinishi uchraydi:

č<š ~ ko'chdi ~ košti, o'chdi ~ ošti, qochdi ~ qāšti;

n<m ~ nonpar ~ nāmpär,

r>l ~ karidor ~ kälidār//kälidāl, zarur ~ zärul, brigadir ~ burgädil;

m<n ~ lampa ~ länpä, kamnoma ~ kännāmä;

Metateza. Undoshlarning o'rin almashishi.

jr~rj ~ sayrob ~ särjāb, faryod ~ päjrät, zuriyod ~ zi^ejrät, daryo ~ dājrä;

yr~ry ~ to'g'ri ~ toryi, to'g'ra ~ torya;

pr~rp ~ tuproq ~ turpāq//tirpāy, supra ~ surpä, kiprik ~ kirpik;

xš~šx ~ Badaxshon ~ badašxān, o'xshaydi ~ ošxajdi;

br~rb ~ vr ~ tebrat ~ terbät//tevrät, Sarvi ~ sävri;

lv~vl ~ holva ~ hävlä;

ym~my ~ yog'mir ~ jāmyir;

n~l ~ tanlangan ~ tällängän, aylana ~ äjnälä;

r~t ~ gugurt ~ gurgut;

q~v ~ buzoqboshi ~ buzāvbāši;

shevaning bu xususiyatlari dialekt zonalarni aniqlash uchun muhim fonetik hodisa hisoblanadi.

Shevaning o'ziga xos morfologik va leksik xususiyatlari ham

bor bo'lib ular to'g'risida illustrativ ma'lumotlar beramiz.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Denov kichik dialektal zonasi fokus nuqta vazifasida Surxondaryo dialekt zonasi innovatsion markazi bo'la olishi o'rganishlar jarayonida oydinlashdi. Denov shevasida o'zbek tili qarluq va qipchoq guruh shevasi hamda tojik tili ta'sir doirasi o'ziga xos murakkalikka ega bo'lib, bu o'ziga xoslik qo'shni tuman va shahar shevalariga ham o'z ta'siri ko'rsatib kelmoqda. Aziz Jurayevning Denov tuman shevasini tayanch (fokus) nuqta vazifasini bajara olishi haqidagi ishorasi bugungi tadqiqotlarda o'z isbotini topmoqda.

Adabiyotlar

- Ashirboyev, S. 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
- Боровков, А.К. 1953. *Вопросы классификации узбекских народных говоров*. Известия АН УзССР, Ташкент.
- Решетов, В.В., Шоабдурахмонов, Ш. 1962. *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент: Ўрта ва олий мактаб.
- Yunusov, G.O. 1935. *O'zbek lahjalarini tasnifda bir tajriba*. Toshkent: OZDAVNAŞR.
- Джураев, А. Б. 1991. *Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива*. Ташкент: Фан.
- Пугаченкова, А., Ртвеладзе, Э.В., 1990. *Северная Бактрия — Тохаристан, Очерки истории и культуры*. Ташкент. Фан.
- Шониёзов, К., 1999. *Қарлуқ давлати ва қарлуқлар*. Тошкент: Шарқ.
- Джураев, Х. 1975. *Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этническое название "турк-калтатай" (по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырдаринской областей УзССР)*. Ташкент.
- Носиров, М. 1979. "Сурхондарё шевалари буйича айрим кузатишлар (диалектологик экспедиция материаллари асосида)". *Ўзбек тили ва адабиёти* 5: 67-69.
- Раҳимов, С. 1995. *Сурхондарё ўзбек тили шевалари луғати (фонетикаси, лексикаси)*. Тошкент: Фан.
- Раҳимов, С. 1985. *Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (фонетикаси, лексикаси)*. Тошкент: Фан.
- Иброҳимов, С. 1967. *Ўзбек тилининг Андижон шеваси*. Тошкент: Фан.
- Рустамов, А. 1962. "XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми". *Ўзбек тили ва адабиёти* 6: 67.
- Шоабдурахмонов, Ш. 1983. *Карлукское наречие узбекского языка*. Тошкент: Фан.
- Қудратов, Т. 1968. *Ўзбек тилининг оралиқ шевалари (Шаҳрисабз, Яккабоғ, Чироқчи ва Қамашу районларидаги оралиқ*

шевалар материаллари асосида). Филол. фанлари
номзоди... дис. Тошкент.

About the characteristics of the small dialectal zone of Denov

Turdialiev Anvarbek¹

Abstract

It is known to the world of science that areal linguistics is in the process of formation as a science in the Republic of Uzbekistan. The theoretical foundations of this science have been laid, and it is associated with the name of A. Zhorayev, but research on linguistic geography, which is a component of areal linguistics, began relatively earlier in the Republic of Uzbekistan. In this article, a theoretical issue is brought to the attention of linguists, which is the issue of a small dialectal zone. True, the world linguistics has been thinking about the dialectal zone for many years. A. Jorayev explained to him his new views based on the characteristics of Uzbek dialects. The idea he put forward is a dialectal zone, which is a linguistic phenomenon that represents its parts within a language array. We can tentatively call it a large dialectal zone. The question of whether these dialectal zones can be divided into parts is also on the agenda, and it is possible to treat it as a small dialectal zone. This issue is discussed in the article.

Key words: *dialectology, areal linguistics, dialectal zone, linguistic geography, a-zone, region, base dialect, focal point.*

References

- Ashirboyev, S. 2021. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent: Nodirabegim.
Borovkov, A.K. 1953. *Voprosy klassifikatsii uzbekiskix narodnykh govorov*. Izvestiya AN UzSSR, Tashkent.
Reshetov, V.V., Shoabdurahmonov, Sh. 1962. *O'zbek dialektologiyasi*. Toshkent.
Yunusov, G'.O. 1935. *O'zbek lahjalarini tasnifda bir tajriba*. Toshkent: OZDAVNAŠR.

---

¹ *Anvarbek Kh. Turdialiyev* – PhD student, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: anvarbekturdialiyev@list.ru

ORCID ID: 0000-0001-6866-3714

For citation: Turdialiyev A.K. 2022. "About the characteristics of the small dialectal zone of Denov". *Golden scripts* 3: 105-116.

- Djuraev, A. B. 1991. *Teoreticheskie osnovi arealnogo issledovaniya uzbekoyazichnogo massiva*. Tashkent: Fan.
- Pugachenkova, A., Rtveladze, E.V., 1990. *Severnaya Baktriya — Toxaristan, Ocherki istorii i kulturi*, Tashkent. Fan.
- Shoniyozov, K., 1999. *Qarluq davlati va qarluqlar*. Toshkent: Sharq.
- Djuraev, X. 1975. *Fonetiko-morfologicheskie i leksicheskie osobennosti uzbekskix govorov, nosyayix etnicheskoe nazvanie "turk-kaltatay» (po materialam Samarkandskoy, Djizakskoy i Сырдаринской областей УзССР)*. Tashkent.
- Nosirov, M. 1979. "Surxondaryo shevalari buyicha ayrim kuzatishlar (dialektologik ekspeditsiya materiallari asosida)". *O'zbek tili va adabiyoti* 5: 67-69.
- Rahimov, S. 1995. *Surxondaryo o'zbek tili shevalari lug'ati (fonetikasi, leksikasi)*. Toshkent: Fan.
- Rahimov, S. 1985. *O'zbek tili Surxondaryo shevalari (fonetikasi, leksikasi)*. Toshkent: Fan.
- Ibrohimov, S. 1967. *O'zbek tilining Andijon shevasi*. Toshkent: Fan.
- Rustamov, A. 1962. "XV asr o'zbek adabiy tilining vokalizmi". *O'zbek tili va adabiyoti* 6: 67.
- Shoabdurahmonov, Sh. 1983. *Karlukskoe narechie uzbekskogo yazika*. Toshkent: Fan.
- Qudratov, T. 1968. *O'zbek tilining oraliq shevalari (Shahrisabz, Yakkabog', Chiroqchi va Qamashi rayonlaridagi oraliq shevalar materiallari asosida)*: Filol. fanlari nomzodi diss. Toshkent.